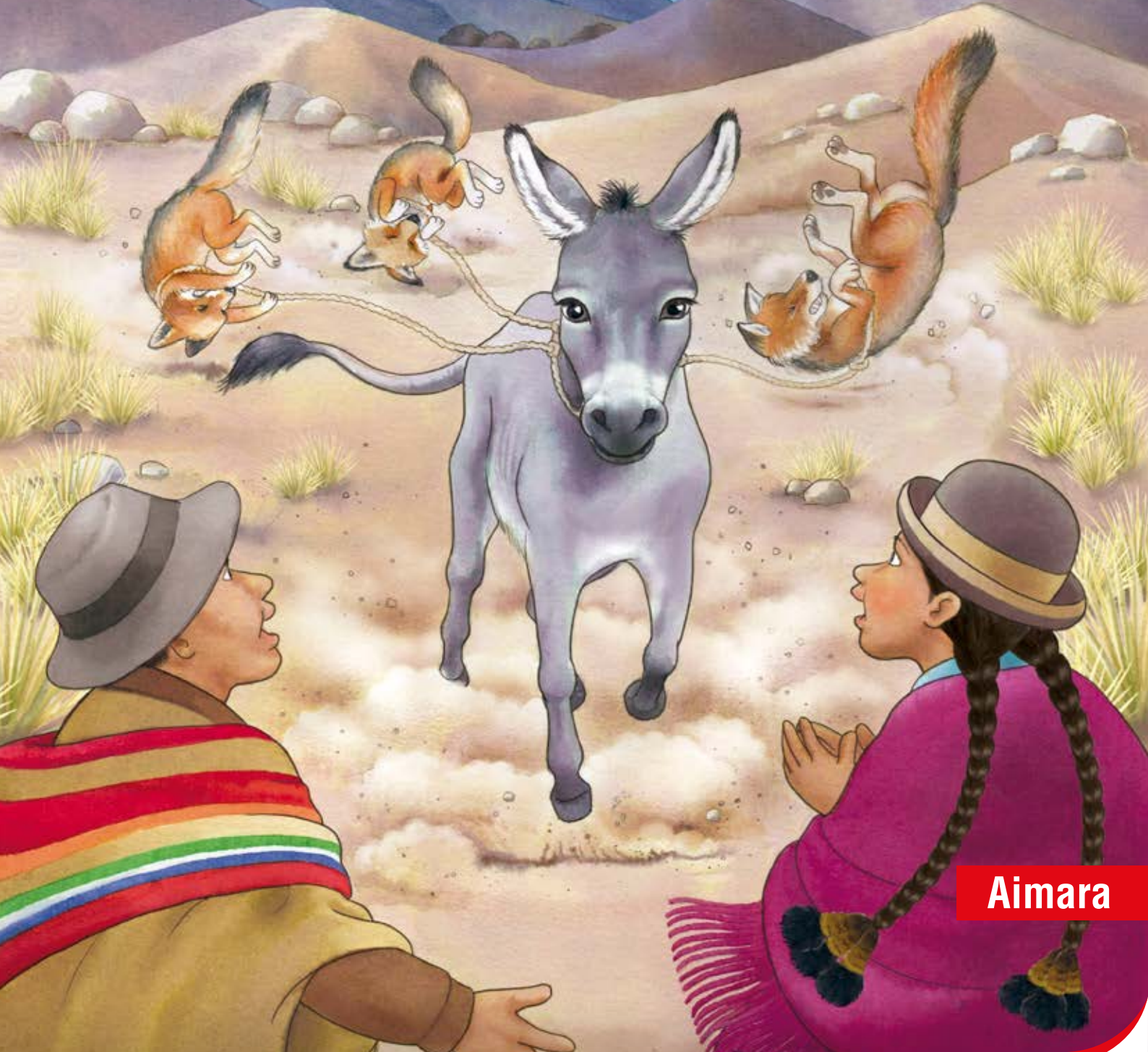

2019

Ullañataki suma qillqatanaka

Aimara

Mejores
peruanos
Siempre

PERÚ

Ministerio
de Educación

EL PERÚ PRIMERO

PERÚ

Ministerio
de Educación

Flor Aideé Pablo Medina

Ministra de Educación del Perú

Guido Alfredo Rospigliosi Galindo

Viceministro de Gestión Institucional

Ana Patricia Andrade Pacora

Viceministra de Gestión Pedagógica

José Carlos Chávez Cuentas

Secretario de Planificación Estratégica

Humberto Hildebrando Pérez León Ibáñez

Jefe de la Oficina de Medición de la Calidad de los Aprendizajes

“Ullañataki suma qillqatanaka 2019”

Responsables de la publicación

Jorge Martín Talancha De La Cruz (coordinador)

Tania Pacheco Valenzuela

Edgar Sanga Calamullo

Hermenegildo Espejo Apikai

Wilder Rodríguez Gonzales

Jainor Saavedra Salas

Luz Huanca Sivana

Pamela Jiménez Lizama

Autores y/o recopiladores de textos ganadores del “I Concurso de textos para Mis lecturas favoritas”

Yasmani Lencinas Herrera (“Suma jakaña utjayiri luli jamachí”)

Yris Leyva Alfaro (“Kupituna sarnaqawipa”)

Esta publicación es el producto final del esfuerzo institucional de la UMC por medio de sus diferentes equipos de especialistas.

Primer edición, julio 2019

Tiraje: 594 ejemplares

Impresión: Enotria S.A.

Av. Nicolás Ayllón N° 2890, Ate - Lima

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2019-07601

© Ministerio de Educación del Perú
Calle Del Comercio N° 193, San Borja
Lima - Perú

Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Citar esta publicación de la siguiente manera:

Ministerio de Educación del Perú. (2019). *Ullañataki suma qillqatanaka 2019*. Lima: Oficina de Medición de la Calidad de los Aprendizajes.

Munata yatiqiri wawa:

“Ullañataki suma qillqatanaka 2019” pankaxa jumataki taqi chuymampi qillqt’atawa. Uka pankanxa kunaymana qillqatanaka jakitaxa, ch’umiayllunakampina, suniayllunakampina jump’atuxa kunanaksa yatiyasixa, qhawqha kasta sikusa utjixa, achachila awichanakaxa tunu arunaka jakayañatakiwa ch’amanchapxixa siwa, taqi ukanaxata ullasina yatxatarakitaxa. Ukhamaraki, markanakasana muspkaña siwsawinakasasa qillqt’atarakiwa, ukatha paya siwsawixa kikpa yatichirinakana qillqt’atawa. Jupanakaxa “Ullañataki suma qillqatanaka pankataki, nayriri qillqaña atipt’asiwi” uka wakiywinwa atipsuwayapxataynaxa.

Akiri pankana sapa qillqatapa ullasinxaxa kunaymana jiskht’awinaka jakirakitaxa, uka jiskht’awinakaruxa yatiña utamansa, jani ukasti utamansa jaysarakismawa. Ukhamaraki, taqpacha qillqatata, jiskht’awinakapampi lup’iñama k’atampi ch’ullqhinchasiñamatakiwa.

Aka pankaxa katuqt’asma, taqi chuymampiwa apayanipxasma.

Oficina de Medición de la Calidad de los Aprendizajes (UMC)

¿Jamp'atuxa pachana sarawipxata yatiyasiriwa uka yatiyatati? Uka wawanakana arsupxatanakapa ullarapxañani.

Markanakasana jamp'atuna kunaymana yatiyawinakapa

Nayaxa *Soraro* satäthwa. *Asháninka* ayllunakana, jamp'atuxa jallu pachana jawira lakanakana k'araripana, jawiraxa jithiqxaniwa sapxthwa, chawlla katuri sarañataki pachäxiwa sapxarakthwa. Ukatha, jamp'atuxa waña pachana ch'umi taypinakana k'araripana, jallu purintañapatakiwa jawsaskixa sapxarakthwa. Ukhamaraki, ch'umi alinaka panqaraña pachana ch'iyara ch'umphi jamp'atu uñjasina, ch'umina sallqa uywanaka katuña pachäxiwa sapxarakthwa.

Nayaxa *Sekut* satäthwa. Nanaka *Awajún* ch'umina jakiri jaqinakaxa, jamp'atuna k'araritapa ist'apxtha uka pachaxa jalluwa purintanixa sapxarakthwa. Ukhamaraki, jamp'atuxa uta manghana uñstipana, utanina wilamasipawa jiwaniwa sapxarakthwa, kunattixa chhamaninakawa ñanqhachasiri jaqinakana iwaxata jamp'atumpi layqasipxirixa, ukathwa ukhama sapxtha. Ukatha, jamp'atunaka jisk'akamaki uñjasinxa janiwa kuna llakisa utjkaniti sapxarakthwa.

Nayaxa *Soi Sani* satäthwa. Nanaka *Shipibo* jaqinakatakixa, jisk'a jamp'atunaka k'araripxi uka pachaxa jalluwa purintanixa sapxthwa, ukatha jach'a jamp'atunaka k'araripana sintipuniwa jalluxa purintani sapxthwa, uma llumintawiwa utjani sasa. Ukhamaraki, maya jisk'a imillaxa q'illu phatankani jamp'atu uñjipana, suma uñtani isinaka ch'ukuriniwa sapxarakthwa. Imillana awkipa taykapaxa, ukhama uñjasina, piripiri sutini qulla alina umapampiwa nayraparu ch'aqt'ayapxixa, uka kipkaraki imilla wawana amparaparuxa jamp'atumpiwa k'achata qaxukipapxixa. Ukxaruxa, imilla wawaxa awkipampi taykapampi chika ayunapxarakiwa.

Nayaxa *Phaxsi* satäthwa. Nanaka aymaranakatakixa, qhulli pachana uqi ch'iyara jamp'atu uñjapxtha uka pacha, yapuxa suma achuqanixa sapxthwa. Ukatha jamp'atuti jisk'aki, ukhamarusa ina q'illukipanxa waña maraniwa sapxarakthwa. Jamp'atuna arumanaka wali k'araripana jalluxa purintxaniwa sapxarakthwa. Uka kipkaraki, wali jach'a jamp'atu uñjasinxa qullqiwa utjanixa sapxarakthwa. Ukhamaraki, uta jak'ana jach'a jamp'atu last'anaqipana qullqiwa utjanixa sapxarakthwa, kuna uywasa, juyrasa jilpacha qullqiruwa aljasinixa sasa.

Nayaxa *Sayri* satäthwa. Nanaka qhichwanakatakixa jamp'atuxa qamiriña yatiyapxituxa. Utaru q'illurata jach'a jamp'atu mantipana, utanixa wali qullqichasinixa sapxarakthwa. Ukhamaraki, yapu jak'anakana jach'a jamp'atunaka utjipana yapuxa khusa achunixa sapxarakthwa, ukatha jamp'atutixa jisk'aki, ukhamarusa ina ch'uxña tixsutäpanxa, waña mach'a maraniwa sapxarakthwa. Uka kipkaraki, jamp'atunaka wali k'araripanxa jalluwa purintxanixa sapxarakthwa.

Kikipa arunaka

Uñstipana: Uñsupana
Ñanqhachasiri: Yanqhachasiri
Qaxuña: Qaquña

1 Ukiri qillqatarjama, sinilla taypinakaru wakisiri amuyunakapa qillqantma. Jaysañataki amuyunaka jani utjipanxa ch'usaki jaytawayma.

	¿Kunsa jamp'atuna k'araritapa yatiyasixa?	¿Kunsa jamp'atuna tansapa yatiyasixa?
Aymara ayllunakana	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Shipibo ayllunakana	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Qhichwa ayllunakana	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Awajún ayllunakana	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Asháninka ayllunakana	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>

2 Nayñiri jiskht'awinakana jaysawinakapa uñtasina, akiri jiskht'awinakaru jaysma:

(a) Jamp'atuna k'arariwixata, ¿kunansa aymaranakana amuyupampi *awajún* jaqinakana amuyupampi kikipt'ixa?

(ch) Jach'a jamp'atxata, ¿kunansa qhichwanakampina *shipibo* jaqinakampina amuyunakapa mayjt'ixa?

3 Willkana amuyutapa ullma.

Willka

Aymara wawa

Maya kutinxá, jallu pachana ch'umituqina jawira laknamawa saraskayäthxa. Ukatha, wali mulljasthxa, jawirana walja jamp'atunakawa k'arariskataynaxa.

Soraro

Asháninka wawa

Qillqata ullatarjamaxa, ¿kamsasasa Soraro yuqallaxa Willkaru jaysasphaxa?

4 ¿Kuna yaqha yatiyawinaksa jamp'atuxa ayllumana yatiyasixa? Awkima taykamaru, achachila awichamaru, yaqha jaqinakaru jiskht'asina yanapt'ayasma. Ukatha, maya laphiru qillqt'awasina, yatiqiri masinakamana yatipxañapataki yatiña utamana ullma.

Amruku asnumpina qamaqimpina sarnaqawipa

Mayüruxa, uywachasiri chacha warmiwa uwisqallupa chhaqatipana wali llakitäspikataynaxa.

Philiku, niya sapa arumawa uwijanakasa chhaqixa. Uka ñanqha qamaqiru katjañasapuniwa.

Alija, kunsä kamachañanixa uka amuythwa. Qamaqiru mulljañatakixa Amrukuruwa uwija uyu punkuru chinkatañanixa.

Arumaruxa, Amruku asnuxa wali llakt'asita akhama sasawa uwija uyu punkuna jaqust'ata lup'iskataynaxa.

Jaqinakajaxa nayaru walja qhach'u khumnaqayapxituxa, ukatha jupanakaxa janiwa munasipkituti. Kunattixa, janiwa manq'sa suma manq'ayapkituti.

Chika arumaruxa qamaqiwa uwija uyu punkuna jakxataynaxa.

Tata Amruku, kamisasktasa, ¿sapanamakicha aruskipasktaxa?

Amruku asnuxa qamaqiru janiwa jayskataynati.

Qamaqixa jaysyasiñkamawa arxayataynaxa. Amrukuxa qamaqimpi akhama aruskipaxtataynaxa.

Amruku, jumaxa yuntana suma manq'apxañapataki sintiwa irnaqtaxa. Ukatha jumaxa q'ala tixsutätawa.

Jisa. Jaqinakajaxa janiwa munasipkituti, ukhama amuyusthxa.

Qamaqixa Amrukuna llakipa ist'asina, sallqa arupampi akhama arxayataynaxa.

Amruku masi, nayaxa khuyap'ayämawa. Wali suma pastu manq'iri sarañamataki jaranukumamawa.

Amruku, paysuma. Ukatha, jumaxa janiwa ch'ixi uwija apasitati, uka uwijaxa jaqijana wali munatawa.

Amruku asnuna pastu maq'iri sarawayxipanxa...

Xa xa xa. Ch'ixi uwija apasiwayajaxa, taqita sipana suma lik'ipuniwa.

Uywani warmixa, qhipüruxa wali q'althata sartawayasina, uwijanakapa tumpasitayna ukathxa...

...iCh'ixi uwijaxa chhaqatarakis! iAmruku asnusa chhaqatarakikiwa!

Amrukuru thaqtasina, jaqipaxa suma pastu taypina katjataynaxa.

Amruku, chinuña chhaqayawimata, ukhamaraki pastu maq'suwimata jichhüruxa mutuyamamawa, paya khumu khumuntamamaxa.

Amrukuxa jurnalpachawa qhach'u khumutaynaxa.

Jikhanisa walpuni usutu. Supaya qamaqina lurawipa lantiwa ukhama taqhisthxa.

Arumaruxa qamaqi Amrukuru wasitata arxayiri jakxatxarakkitaynawa, ñanqha amtapa phuqañataki.

Jilata Amruku, aski arumäphana. Jichha arumaxa yanap't'asiskakiñaniwa.

K'ari arumaru janiwa wasitata jaysxämati. Juma kawsawa jaqijaxa paya khumu khumuntituxa.

Qamaqixa Amrukuru wasitata iyawsayarakkitaynawa.

Amruku jani phiñasimti. Jichha kutinxä jayaruxa pastu manq'iri sarätaxa, ukhamatha jaqinakamaxa janiwa sinti khumuyaxpatanti.

Iyawa sakchimaxaya. Ukatha, chinuñajsa, janq'u uwisqallsa janiwa apasitati.

Qamaqixa wasitata, jani amta phuqasa, janq'u uwisqallumpi chinuñampi apasxarakkitaynawa.

Chhaqata uwijaxa juyranaka alasiñataki aljañatakinawa. Jichhaxa qullqisa janiwa utjkistaniti.

Wisxaxa Amrukuru chinuñataki janiwa utjxiti.

Amrukuxa jaqinakaparu wali llakita uñkatasina, chiqpacha arsxataynaxa.

Pampachapxitätawa, qamaqiwa ñanqha arupampi iyawsayituxa. Jupawa sapa aruma jaranukutuxa. Qamaqiwa suma uwi janaksa, chinuñajsa apasixa.

¿Kamstasa Amruku asnu?

Amrukuxa jaqiparu kunjamsa wisakanaka kutt'ayaninixa, ukhamaraki kunjamsa ñanqha qamaqirusa juchapa phuqayanixa uka yatiyataynaxa.

¿Kunjamasa wakiyawimaxa?

P'isqimpiwa janchija q'alpacha jawsupxitätaxa, ukatha nayaxa qamaqina p'iyapa jak'aruwa jaqust'ajaxa. Qamaqinakaxa jiwatawa sapxitaninawa.

Qamaqixa qallunakapampi Amrukuru liwisita uñjasinxä...

Suma chuymani Amrukuxa jiwxarakitaynasa. Aychaxa waljawa utjstuxa, manq'antañataki p'iyasaru qatatipxañani.

iLaq'untatawa! Wiskanakampi thixnisaru chinuntasipxañani. Taqpachaniwa qatatipxañanixa.

Jisa... iUkatha wali jathipachawa!

Qamaqinakaxa wisakanakampi thixniparuwa chinuntasipxataynaxa. Akatjamatha... Amrukuxa jasthapiwasina qamaqinakaru qatatjawnaxataynaxa, janchinakpasa q'ala usuchnuqataynaxa.

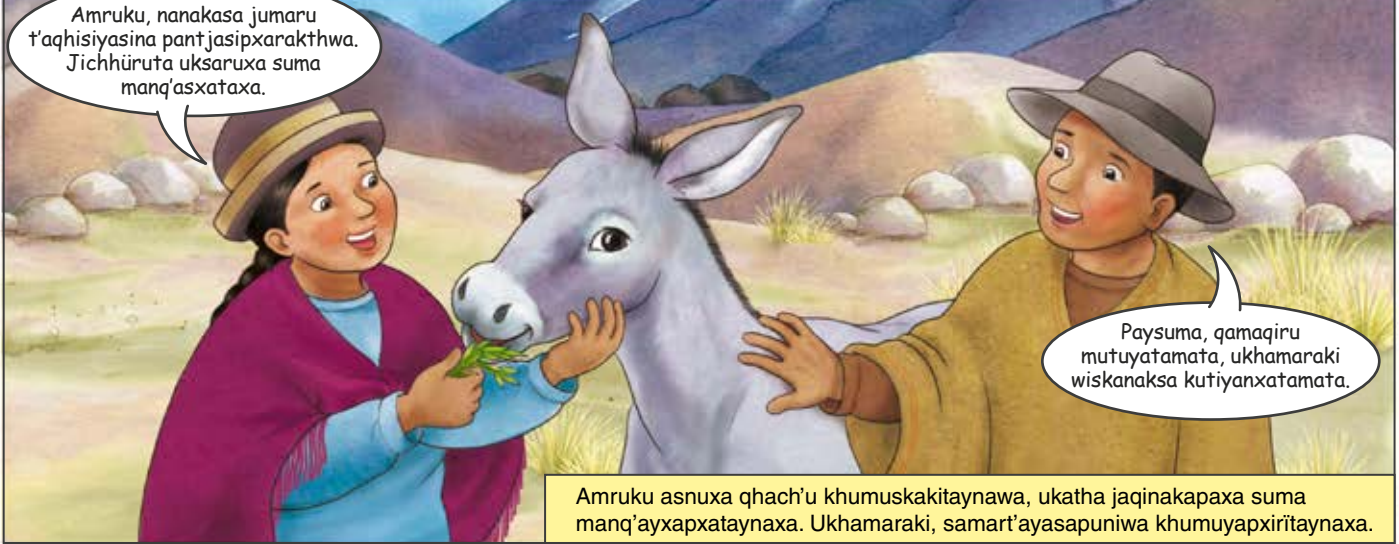

iAw! P'iqi usuchjistaxa.

iAmruku chhuchulli p'akjitätaxa!

iAmruku, ukch'aki! iJaniki qatatxapxistati!

Qamaqixa uka urutpachawa Amrukuru jani sallqasxataynati, siwa.

Amruku, nanakasa jumaru t'aqhisiyasina pantjasipxarakthwa. Jichhüruta uksaruxa suma manq'asxataxa.

Paysuma, qamaqiru mutuyatamata, ukhamaraki wisakanaksa kutiyanxatamata.

Amruku asnuxa qhach'u khumuskakitaynawa, ukatha jaqinakapaxa suma manq'ayxapxataynaxa. Ukhamaraki, samart'ayasapuniwa khumuyaxpiriñataynaxa.

1 Ukiri jiskht'awinaku kutiyawipampi jaysma.

a ¿Kunathsa Amruru asnuxa jaqinakaja janiwa munasipkituti sasa amuyusitaynaxa?

ch ¿Kunathsa Alijampi Philikumpixa arumanaka Amruru uwija uyu punkuru chinkatapxataynaxa?

chh ¿Kunjamsa qamaqixa Amruru nayriri jakisiwipana sallqataynaxa?

2 Mayata suxtakama jakhunakampi uka lurawinaka sarawiparjama siqichma.

- Qamaqixa uwija uyuru mantañatakiwa Amruru iyawsayataynaxa.
- Qamaqinaxa Amruru p'iyaparu qatatiñatakiwa wiskanakampi chinuntapxataynaxa.
- Jaqinakapaxa Amruru uwija uyu punkuruwa chinkatapxataynaxa.
- Amrukuxa jaqinakaparu qamaqimpi kunjamsa jani walinaka lurapxataynaxa uka yatayataynaxa.
- Philikumpi Alijampixa Amruru paya khumu khumxatapxataynaxa.
- Amrukuxa qamaqinaku qatatjataynawa, ukhamaraki wiskanaksa apthapinxataynawa.

3

Ukiri sutichaña aru qawayaparu "qamaqi" jani ukasti "Amruku asnu" sasa, wakt'awiparjama qillqatma.

- Sallqasiri _____
- Q'apha _____
- Llamp'u chuymani _____
- Yanapt'asiri _____
- Laxumasiri _____
- Ch'ullqhi _____
- K'arisiri _____
- Qhatusiri _____

4

Qamaqimpina Amrukumpina sarnaqawipxata kimsa wawanakawa aruskipapxataynaxa.

Nayatakixa
Amrukuna jisk'a
qamaqinaku
qatat jatapaxa
janiwa walkiti.

Karen

Nayatakixa
Amrukuna
qamaqinaku
qatat jatapaxa
khusapuniwa.

Pedro

Nayatakixa
Amrukumpi
qamaqimpixa,
panippachawa jani
wali lurapkiti.

Amelia

¿Kawkiri wawasa jumataki khusa arsuxa? ¿Kunathsa?

Jumana amuyutamarjamaxa, ¿k'awnaxa umana tupisphati janicha? Akiri qillqata ullañani

Umana tupiri, t'akuntiri k'awna

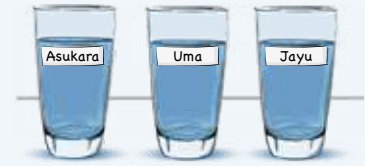
Wakiyañataki yänaka

- Kimsa qiru
- Kimsa k'awna
- Uma
- Jayu
- Asukara
- Lankhu qillqaña
- Jisk'a wiskhalla laphi
- Lip'iyiri

1 Lankhu qillqañampi jisk'a laphinaku akiri sutinaka qillqarma: Jayu, Asukara, Uma. Ukatha, sutini laphinaka sapa qiruru lip'katayma.

2 Ukxaruxa, sapa qiruru umampi warantma, kunjamati jamuqana uñtasixa ukhamarjama.

3 Jayu sutini qiruruxa, maya kuchara jayumpi qichintma, ukatha chulljañapkama jirtma.

4 Asukara sutini qiruruxa, maya kuchara asukararaki qichintma, ukatha chulljañapkama jirtma.

5 Uma sutini qiruru maya k'awna irantma. Ukatha k'awnaxa kunjamsa t'akuntixa uka uñch'ukma.

6 Ukxaruxa, mayni k'awnaraki asukara umani qiruru irantma. K'awnaxa niya chika qiruna tupirakixa.

7 Tukuyañatakixa, qhipiri k'awnaraki jayuñchata umani qiruru irantma. K'awnaxa niya uma patana tupixa uka uñtma.

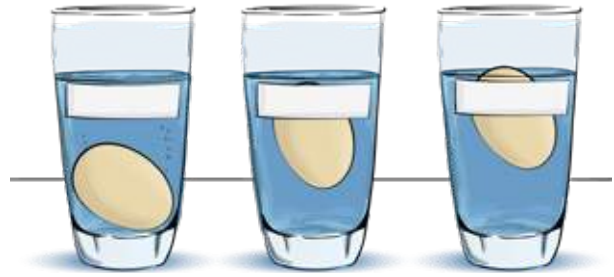
¿Kunathsa k'awnaxa umana tupixa? Ukhamaraki, ¿kunathsa t'akuntixa?

Jayuxa umampi kitthaptasinxa umaru jathiptayiwa, ukhamaraki asiytjama janiwa k'ataki aywtaykiti. Ukawa k'awnaruxa alayaru nukhsunisina jani t'akuntaykiti. Ukatha asukarani umaxa juk'akiraki jathiptixa, k'awnana jathipampixa niya chiktasikiwa, ukathwa qiru taypichiyanaki tupixa. Umanmayaki qiruna, k'awnaxa q'alpachawa t'akuntixa, kunattixa umaxa k'awnata sipana pisi jathinikiwa, janiwa asukarani umjama, jayuni umjama jath'ikiti.

Kikipa arunaka
Tupiri: Lampiri

Lurawinaka

1 Qillqata ullasina, Ana imillaxa uka lurawixa chiqapati janicha uka yatiñataki yant'arakitaynawa. Jupaxa sapa lurawinaka qillqatana iw xaparjamawa lurataynaxa, ukatha qirunakaru sutipa lip'katayaña armjasiwataynaxa. Ana imillaru yanapma, qirunakaru sutinakapa qillqatma.

2 Uka wawanakana aruskipawipa ullma.

Willka, nayaxa uka lurawi yant'arakthwa, ukatha janiwa k'awnanakaxa tupkiti. Qirunakaru umampi warantasina k'awna uchartha ukatha kimpachawa t'akuntixa.

Karen

Willka

Karen, nayaxa uka lurawi yant'arakikthwa. Paya qiruna k'awnaxa tupiwa. Nayatakixa, maya lurawi armaspachataxa ukhamjamakiwa. Ukatha, qillqata wasitata ullma sakirismawa.

Uka qillqatarjamaxa, ¿Willkana Karen imillaru jaysatapaxa chiqapati janicha? ¿Kunathsa?

3 Mayata pusikama jakhunakampi qillqantasina uka lurawinaka siqichma.

- Qiruru uma warantma.
- Qiruru k'awna irantma.
- Uma** sasa jisk'a laphiru qillqatma.
- Umani qiruru asukara qichintma, ukatha chulljañapkama jirtma.

4 ¿Kunathsa k'awnaxa jayuñchata umani qiruna jilpacha tupixa?

Uñtanipxma, aka periódico alaniwaythxa. Achachila awichanakawa wawanakaru tunu arunaka yatichapxixa siwa.

Ukhamaraki, quqanaka ayruña yanapasiri k'allallata yatiyawiwa utjixa. Ullart'apxañani.

Achachila awichanakaxa yatiqiri wawanakaru chhaqtãñchata tunu arunaka yatichapxixa

Lima. *Pensión 65* uka wakiyawimpi yanapita achachila awichanakaxa, chhaqtãñchata paya tunu arunaka jani chhaqañapataki ch'amanchapxixa. *Jaqaru, kukama kukamiria* ukhama sutini arunaka ch'ullqhinchapxixa.

Jaqaru aruxa *Tupe, provincia de Yauyos* uksana arsutarakawa, uka markanakaxa *Lima* marka katuyankiwa. *Tupe* markana suxta tunka kimsani (63) achachila awichanakawa yatiqiri wawanakaru jaqaru aru yatichapxixa. Jupanakaxa jaqaruta nayra sarawinakapa, jawarinakapwa wawanakaru yaticht'apxarakixa. Ukhamaraki, phullu p'itañanaka, yapuchawinaxata, thuqt'awinaka, taqi ukanakwa yaticht'apxarakixa, ukhamatha jaqarunakana nayra jakawinakapaxa ch'ullqhinchasiñapataki.

Kukama kukamiria aruxa *Nauta* markampina, *San Juan Bautista* markampina arsutarakawa. Uka markanakaxa *Loreto* katunkarakiwa, uksanxa kimsaqallqu achachila awichanakawa tunu arupa yatiqiri wawanakaru yatichapxarakixa. Jupanakaxa kunjamasa chawlla katuñaxa, usunakasa kawkiri ch'umi alinakampisa qullasiñaxa, kunjamasa jayllirt'awinakapasa thuqt'awinakapasa taqi ukanakwa yatichapxarakixa.

Uka tunu arunaka ch'ullqhinchaña wakiyawinaxata, *Ministro de Cultura* tataxa akhama arst'awayixa: "Maya aruxa markachirinakapana arsutaskipanxa jakawinakapasa, yatiñanakapasa, kamachinakapasa, pacha uñtawinakapasa suma jakayatãskiwa. Kunattixa markachirinakapaxa jach'ata jisk'aruwa yatiykipasisipkixa" sasa.

Perú suyunxa pusi tunka kimsaqallquni (48) tunu arunakawa utjixa, ukathxa niya pätunka mayani (21) arunakawa chhaqtirjamaxa. Ukathwa, jakaskiri tunu arunakasa jakayaña wali wakisirixa. Maya aru chhaqipanxa taqi kuna jakawinakasa chhaqxarakiwa ■

K'allallanakana quqanaka ayruña yanapirítapa yatxatapxataynaxa

Brasil. Maya chhuyu yatxatawinxa, *Brasil* ch'umi taypinakana, *araucaria* sutini chhaqtãñchata quqa ayruña yanapiri k'allallana utjatapa yatxatapxataynaxa.

Araucaria quqaruxa jichhürunakkama k'allallanakawa chhaqtãñchayixa sasa amuyatataynawa. Ukatha, uka yatxatawina niyasa k'allallanakaxa *araucaria* quqaru jakañapatakiwa yanapt'ixa sasawa yatxatapxataynaxa.

K'allallanakaxa *araucaria* quqana achunakapa manq'asina jakapxixa, ukatha sisantxasina achunaka chikata manq'aqasina inakiwa jaqtawayxapxixa. *Guillermo Blanco* yatxatiri tataxa akhama siwa "k'allallanakana chhurunuqata *araucaria* jathaxa, jani chhurjatata sipanxa wali suma, ukhamarusa k'ataki alinuqatapa yatxatapxtha" sasawa arst'awayixa.

Ukhamaraki, k'allallanakaxa *araucaria* achunaka manq'antañatakixa chhurupampi aptawayasina jaya chiqanakuwa apixa. Ukhamathwa, *araucaria* quqaxa ch'umi taypinakana ayruntaxa, sasawa yatxatiri tatata arst'awayi.

Yatxatawi tukt'ayawipanxa, sallqa uywanakasa ukhamaraki kunaymana alinakasa suma uñjapxañasawa, ukhamatha aka uraqina suma jakaña utjañapataki sarakiwa ■

1 "Achachila awichanakaxa, yatiqiri wawanakaru chhaqtãñchata tunu arunaka yatichapxixa" uka yatiyawí ullma.

a Uka sinillana jiskht'awinakaparu jaysma.

¿Khitinakxatsa uka yatiyawí yatiyistuxa?	¿Kawki markanakatsa uka yatiyawí yatiyistuxa?
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>

ch Tata Timukuxa uka yatiyawí ullasina akhama siwa:

Timuku

Nayataki, wawanakaxa jaqaru aru janiwa yatiqxapxañapati. Jupanakaxa *castellano* aru suma ullaña qillqaña yatiqapxañapaxa.

¿Tata Timukuna arsutapaxa jumataki askiti janicha? ¿Kunathsa?

2 Uka paypacha yatiyawinakarjama, sinilla taypina jiskht'awinakaparu jaysma.

	Achachila awichanakaxa yatiqiri wawanakaru chhaqtãñchata tunu arunaka yatichapxixa.	K'allallanakana quqanaka ayruña yanapirítapa yatxatapxataynaxa.
¿Kunanakasa chhaqtãñchataxa?	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>
¿Kunjamsa jani chhaqañapataki yanapt'apxixa?	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>

3 ¿Kuna uywanakasa, kuna alinakasa ayllumana chhaqtãñchataxa ukxata yattati? ¿Kunjamsa jani chhaqañapataki yanapt'asmamaxa? Amuyunakama qhanañchma.

SIKU

Aymara ayllunakanxa, sikuwa phunchawinakana jilpacha jayll
alayuqikiwa p'iyjataxa, aynachtuqixa sallañapataki llupt'atara

Sikuxa niya juyphi pachanwa jilpacha phusart'ataxa, yapuchaña janira qalltkipana. Chiqanxa, Apunakata jallu puriñapataki mayt'asiñataki phusart'atawa, yapunakana suma achuqañapataki. Siku phusaña yatiqañatakixa, phusirituqita uñtasina, sikuxa jisk'ata jach'aruwa katxaruñaxa (ch'iqata kupiru). Ukhama katxarusina phusart'ataxa, sallanakapasa juch'usata lankhuru sumwa ist'asixa, juch'usa salliri phusanakaxa ch'iqatuqinkiwa, lankhu salliri phusanakaxa kupituqinkarakixa.

Arkiri sikumpi irpiri sikumpixa maya jaylli sikurt'awinxaxa, aruskipapkasphasa ukhamawa sallanakapa ist'asixa, kunattixa suma chikt'asitapuniwa ist'asirakixa. Siku sallanakaxa jiskht'asisa jaysasisjamawa ist'asixa, ukathwa siku phusirinakaxa chacha warmina aruskipawipawa saptaxa.

lirt'ayirjama uñt'ataxa. Sikuxa bambú quqana phusa lawanakapata lursutawa, ukatha akiwa.

Sikuri qutuna akiri sikunakawa utjasphaxa

T'uyu siku

Taqpacha sikunakata sipana wali jach'a sikuwa. Niya maya luqawa tupupaxa, ukhamaraki phusart'añatakixa walja samanawa munasixa.

Sanqa siku

Malta sikuta sipana phusanakapaxa jach'pachanakawa. Phusart'atasa lankhu sallanakwa sallsurakixa.

Malta siku

Niya sanqa sikumpi, ch'ili sikumpi apthapitjama sikurakiwa. Malta sikuxa ch'ili sallani, lankhu sallani ukhamarakiwa.

Ch'ili siku

Taqi sikunakata sipana sinti jisk'a sikurakiwa. Sikurt'awi taypinxa wali suma ch'ili sallawa ist'asixa.

Yaqha kasta sikunaka

Antara sutini siku

Maya siqi phusanakanikiwa, ukhamatha jasakiwa sikurt'añaxa. Sikuta yatxatatanakaxa antara sikuwa nayraqata uñstawaypachänaxa sapxiwa.

Cromatina sutini siku

Kimsa arkuni sikuwa. Mayirxankirimpi payirxankirimpi phusanakapaxa chikata sikjamaskarakiwa. Kimsirxaru arkuta sikukiwa lankhu sallani phusanakanixa. Ukiri sikuxa kimsa kastjama lurt'atäsphawa: antara, sanqa, malta.

1 Ukiri jiskht'awinakaru jaysma.

a Uka qillqatarjamaxa, maya jaqina siku phusaña yatiqaña munipanxa, ¿kunjamsa siku katxaruñapaxa? ¿Kunathsa?

ch ¿Kunathsa yaqhipa sikurt'irinakaxa "siku phusañaxa chacha warmina aruskipawipjamawa" sapxixa?

2 Ch'iqatuqinkiri amuyunakaxa kawköri sikurusa wakisixa uka sich'impj jikthapiyma.

Wali jach'ata ch'iliri sallaniwa.

T'uyu siku

Sallayañatakixa walja samanawa munasixa.

Antara sutini siku

Mayni sikunakata sipana, nayraqata inuqatataynawa sapxiwa.

Ch'ili siku

Lankhu sallakama sallsuriwa.

Sanqa siku

3 Simukuxa sikuta qillqata ullaña tukuyasina akhama siwa.

Nayaxa sikurt'aña yatirakthwa, tatajawa yatichituxa. Sikuxa wali llajllawa, ukathwa kunjamasa imañaxa uka yaticht'aña munapxsmaxa:

- Sikuxa janiwa lupimpi walja pacha lupxatayañati, phusanakapaxa k'ak'anuqtiriwa.
- Walja kuti sikurt'asina, sikuxa alkulampiwa jarsuñaxa. Ukaruxa, lupiruwa mä juk'apacha wañacht'añaxa. Ukathxa, wasitata sikurt'xaraksnawa.
- Sikuxa sumakiskañapatakixa kajunaruwa imañaxa. Jani sikurxasinxa janiwa ina kawkjarusa jaqurpayañati, q'añuchasisina k'ak'anuqtiriwa.
- Sikuxa *pintura*, *barniz* ukanakampi janiwa samichañati, wañusunxa sikuru chäkt'ayiwa, ukatha sikuna sallapaxa janiwa suma sallaxiti.

Simukuna arsutaparjama uka sinillana jiskht'awinakaparu jaysma.

Jani lurañataki iwzanaka	¿Kunatakisa?
Sikuxa lupimpi janiwa walja pacha lupxatayañati.	
Sikuxa janiwa samichañakiti.	
Sikuxa janiwa ina kawkjarusa jaqurpayañati.	

Anemia usuta yatxatapxañani

Luwisumpi Anampixa qullaña utaru sarasina, *anemia* usxata akhama yatiyaw i jakipxataynaxa.

¡Ana, uñtma! ¡Wali jach'a yatiyawirakisa!

J'isa. Luwisu, *anemia* usuta jark'aqasiñataki yatichawiwa utjanixa siwa. Nayaxa mamajampi chikawa nayrana jutawaythxa. Jichhaxa utajana kunaymana manq'anaka phayaxapxthxa.

Aja..., ¿mamajaxa jutarakpachanacha? ¿ukatcha mayja manq'anaka phaypachaxa?

Anampi Luwisumpixa utaru sarkasa akhama aruskipapxataynaxa:

Akürunakaxa Mamaja wilampi, k'iwchampi wakiyata manq'anaka phayixa. Uka manq'axa *anemia* usuta jark'aqasiñatakiwa siwa. Jupaxa *anemia* usuni'kirikthxa ukhama amuyixa, uñkatataxa qaritjamätawa situwa. **1**

Luwisu, nayatakixa mamakumana arsutapa chiqapawa. Qulliri tatana arsutaparjamaxa, k'iwchani phayata manq'anakaxa wali wakisiriwa siwa, kunattixa wilasaru *hierro* sutini ch'ullqinchiriniwa sarakiwa. Wilasana *hierro* pisipanxa *anemia* usumpiwa usuntsnaxa. **2**

Ana, inasa ukhamaskchi. Ukatha, nayaxa janiwa wilani, k'iwchani manq'a munkthi, k'umaraskthwa. Yatiña utarusa sarasktha, ukhamaraki tataja mamajarsa q'aphakiwa yanapaskthxa. **3**

J'isa, ukatha qulliri tataxa jani kunasa ususkipana janikiwa yäqasipktanti siwa. Aliqataki qaritjamapxtanxa ukapachaxa *anemia* usumpi usuntatäsksnawa siwa. Uka usuxa jilsuñsa acht'ayistasphawa siwa, ukhamaraki yaqha usunakampisa jasaki katuyistasphaxa sarakiwa. **4**

Ukhamäpasaya, ukatha nayaxa janiwa wilani, k'iwchani manq'a munkthi. Mallantasina k'atakiwa kutsuyanthxa, thujsapawa axtasiyituxa (millasiyituwa). Nayaxa kunati sumaxa uka manq'aña munthxa, janiwa kunsu mamajaxa manq'aña muni uka munkthi. **5**

Nayasa janirakikiwa k'iwchsa, wilsa manq'aña munkthi. Ukatha kamacharakijaxa, yaqha suma manq'anakampi chika manq'thxa. Jumaxa nayjamarakikiwa manq'asmaxa. K'iwchxa munasa jani munasa manq'añajakipuniwa, *anemia* usumpi janira katuyaskasa. **6**

1 Anana arsutaparjamaxa, ¿kunjamsa *anemia* usuxa janchisaru usuntayistasphaxa?

2 Maya jaqixa *anemia* usumpi usuntatäsinxaxa, ¿kawkiri manq'asa ajllisiñapaxa?

a K'iwcha thixini arusa
k'aja, ispinakampi
khuchxatata.

ch Ch'uqi q'alluta thixini
arusa k'aja, siwullampi
khuchxatata.

¿Kunathsa uka manq'a ajllisiñapaxa? Qillqatarjama jaysma.

3 ¿Kunatakisa qullaña utaru uka *afiche* lip'katayapxapachaxa?

a *Anemia* usuta jark'aqasiña yatichañataki jaqinakaru jawst'añatakiwa.

ch Wawanakana wilapa apsusina kunjaskisa uka uñakipañatakiwa.

chh Jaqinakaru *hierro* ch'amanchirini manq'anaka t'uqiyañatakiwa.

4 Akiri amuyuxa *afiche* qillqatata apst'atawa.

**¡K'umara jakañaxa
nayraqatankañapapuniwa!**

¿Kamsañsa uka amuyu munixa?

5 Ayllumana achuri juyranakatxa, ¿kawkiri manq'anakasa *anemia* usuta jark'aqchitasphaxa? Yatichirimampi chika yatxatapxma. Maya laphiru qillqt'asina utamana wilamasinakamaru yatiyma.

Markasana nayra sarawinakapa yatxatapxañani

Yatiña uta anqana Samart'awi pachana.

Turumpu thuquyañata anatkasaxa, paya yatiqiri yuqalla wawanakawa ayllupana sutipxata aruskipasipkataynaxa.

Isiku, masüruxa *Puno* markata maya tata *ingeniero* jutataynaxa. Ukatha, jupaxa kunathsa ayllusaxa Wila muqu sataxa sasawa jiskht'apxituxa.

Turiku, ayllusaxa muqu patxankiwa, ukhamaraki laq'asa wilarakiwa, ukathwa ukhama sutiyataxa sasawa achachilajana arupata ist'irithxa.

Yatiña utana

Yatichirixa wawanakana anatasipkatapa uñch'ukiskataynawa, ukhamaraki aruskipapxatapsa ist'askarakitaynawa. Ukatha, wawanakana uyllupana sutipxata yatiña munapxipana, jupaxa pankapana thaqtasina, wawanakaru akiri qillqata ullapxañapataki churataynaxa. Jumaxa uka qillqata ullt'arakikma.

Lupaqanakxata

Lupaqanakaxa Willka (inti) tatana wawapjamawa uñt'asipxataynaxa, kunattixa nayra pachana jupanakaxa "Lupi jaqi" ukhama sutimpiwa sutiyasipxataynaxa. Lupixa "Willkana k'ajapa" saña munixa, ukatha "Lupi jaqi" uka paya aruxa "Lupi uraqina jakasiri jaqi" sañiwa munarakixa, ukthwa Lupaqanakaxa ukhama sutiyasipxataynaxa.

Nayra pachana lupaqanakaxa wali munañani qamiri jaqinakapxataynawa. Niya Titiqaqa quta lakpachana wali jach'ara uraqinixataynawa, mallkunakapaxa Chukuyt'u markatpacha p'iq't'apxir'itaynaxa. Ukatha, *Moquegua*, *Arica*, *Sama* uksanakansa uraqini ukhamapxataynawa.

Lupaqanakaxa walja allpachumpi qawrampi uywachapxir'itaynaxa. Ukhamaraki, ch'uqi, jupha (jiwra), juk'ampi achunaka quta qawayanakana walja yapuchapxataynaxa. Ukathxa *Costa* uksanakaxa qhiya, tunqu, juk'ampi yapunaka yapuchapxataynaxa. Junt'uwja thayawja uraqinaxata wali yatxatatäpaxataynawa, ukhamaraki chawlla katufisa, wanu apthapiñsa khusa yatipxataynaxa.

Inkanakaxa lupaqanakaru niya waranqa pusi patakani maranakanakwa Tawantinsuyuru apkatasipkataynaxa. Ukatha lupaqanakaxa inkanakampixa janiwa jasaki apnaqayasipkataynati, jupanakaxa *español* q'ara jaqinakana purinixatata maranakansa wali munañani qamir'isipkakitaynawa.

Adaptado de: <https://es.scribd.com/document/365805430/El-Reino-Lupa>
no-Lupaca

Ullaña tukuyasina, yatichirixa wawanakaru akiri jiskht'awinakwa jiskht'ataynaxa. Jumaxa uka jiskht'awinakaru jaysarakma.

1 Uka qillqatarjamaxa, "Lupaqa" sutixa, ¿kamsañsa munixa?

2 ¿Kunathsa Lupaqanakaxa yapuchañxatsa, uywachañxatsa wali yatxatatäpaxataynaxa?

3 Uka qillqatarjamaxa, ¿kunathsa lupaqanakaxa nayra pachanakana wali yäqatapxataynaxa?

Turikuxa Lupaqanakxata ullawasina, wali musparasisina, yatichiriru akhama sataynawa:

Tata yatichiri, Lupaqanakaxa wali munañani ch'ullqhi jaqinakapxataynawa.

Turiku, arsutamaxa chiqapawa. Ukatha, jupanakaxa Willka tatarusa wali yäqapxiritaynaxa. Lupaqanakxata juk'ampi yatxatañatakixa ak'iri siwsawi ullapxañani.

Jumasa uka siwsawi ullart'arakma.

"Ullañataki suma qillqatanaka pankataki, nayriri qillqaña atipt'asiwi" wakiyawina atipsuri siwsawi.

Suma jakaña utjayiri luli jamach'i

Nayra pachanakana, *Pachakutiq* Inkaxa Titiquaqa quta qawayanakana utjiri ayllunaka tawantinsuyuru apkatañatakixa ch'amanchtaynaxa. Ukatha, mayüruxa Qusqu markata siñchinakapampi altipampatuqiruwä sarapxataynaxa.

Inkaxa siñchinakapampi, Titiquaqa quta qawayana ayllunaknama sarnaqkasaxa Qullanakampiwa jakintasipxataynaxa.

Mallkunakapaxa Pawqara, Jatun ukhama sutinipxataynawa.

Qullanakaxa Inkaru Lupaqanakampi nayratpacha ch'axwawina

utjapxthxa sasawa yatiyapxataynaxa, jupanakana mallkunakapaxa Qharimpi Sapanampiwa sasawa ch'atkatapxataynaxa. Lupaqanakaxa wali munañani, ukhamaraki nuwasñatakisa jani llaythasipxiritaynawa, khitisa uraqinakaparu mantipanxa k'atakiwa thuqtasipxiritaynaxa. Qullanakaxa Inkaru, Lupaqanakaxa janiwa suma katuqapkatamti sasawa iwxt'awapxataynaxa.

Pachakutiq Inkaxa, Qullanakana arupa jani yäqasisa, siñchinakaparu khitaskakitaynawa. Siñchinakaxa Lupaqanakaru janiwa nuwasiri jutapkthi, Qullanakampisa suma aruskipaniwayapxthxa sasawa arxayapxataynaxa. Qharimpi Sapanampixa ukhama ist'asina Inkaxa chansasiñchistuwa sapxataynawa, siñchinakaparuxa jumanakampi janiwa kunatha aruskipañasa utjkiti sasawa kutinukuyapxataynaxa. *Pachakutiq* Inkaxa, Lupaqanakana iwaxapa ist'asina wali phiñasitaynaxa, jupanakampi nuwarasiña amtataynaxa.

Qhipa qhantatixa, Inkanakampi Lupaqanakampixa wilsa wartañkama nuwasñatakixa wakiyantasipxataynaxa. Nuwasña qalltañatakixa pututunaksa phusarapxataynawa, ukhamaruwa akathjama pachaxa mayjt'awxataynaxa: qinayawa apxattaniwxataynaxa, Willka tataxa qinaya taypiruwa chhaqawxataynaxa, ukatha qinaya taypita maya llijiri phuyuni jach'a jamach'iwa jalsuniwxataynaxa, sillunakaparusa maya q'urawasa iqt'asita ukhamawa nuwasñawjanakana alaxapana jalnaqataynaxa. Lupaqanakaxa ukhama uñjasina k'atakiwa killpirasina achikasipxataynaxa:

—¡Luli, ch'axwa t'aqiri jamachitawa! ¡Willka tatana khitanitapawa! Janiwa nuwarasxapxañaniti, sasa.

Pachakutiq Inkaxa, ina payt'asita, siñchinakaparu jani nuwasxañatakiwa iwxt'ataynaxa. Ukhamaraki, Lupaqanakaxa inkampi jakisisna uka Luli jamach'ixa altipampana jani ch'axwawina jakaña iwzanaka apanixa, jupaxa Willka tatana khitanitapawa sasawa yatiyapxataynaxa. Qharimpi Sapanampixa Willka tataru suma llamp'u chuymampawa yäqapxataynaxa, *Pachakutiq* ukhama uñjasina Lupaqanakaruxa wali jallallt'ataynaxa, Willka tataru suma yupaychapxatapata. Inkaxa Lupaqanakampi jakisiwasina siñchinakapampi chikawa kuttawayxapxataynaxa.

Luli jamach'ixa qinaya taypina jalnaqawayasina wali munañani q'ara qullu pataruwa chhaqawayxataynaxa. Q'urawapsa qullu pataruwa jaqtawayataynaxa, Lupaqanakaxa ukhama uñjasina arktapxataynawa, ukatha Lulina jutawipa amtañatakixa Luli sasawa ukawjaru sutiypxataynaxa. Ukhamaraki, Q'ara qullu, Anqara qullu, Sapa qullu taypiruxa Luli sutini markwa utt'ayapxataynaxa, Luli jamach'ina jutatapa yäqañataki.

Qhipa maranakana, *español* q'ara jaqinakawa purinisina Luli markana sutipa mayjt'ayapxataynaxa, Juli sasawa mayjt'ayapxataynaxa. Uka markaxa jichhürunakkama Juli ukhama sutimpi uñt'atäxarakiwa.

Ullaña tukuyasina, yatichirixa wawanakaru akiri jiskht'awinakwa jiskht'ataynaxa. Jumaxa uka jiskht'awinakaru jaysarakma.

4 ¿Kunasa kamachataynaxa qinaythapiwxatayna ukatha qhiparuxa?

5 ¿Kunathsa Lupaqanakaxa *Pachakutiq* Inkana siñchinakapampi nuwarasiña munapxataynaxa?

6 ¿Kunansa Lupaqanakampina, Juli markampina sutinakapana uñstawipa mayjt'ixa?

7 *Karen* imillaxa Lupaqanakampina Juli markampina sutinakapxata yatisina akhama siwa:

Nayatakixa taqpacha markanakana sutinakapaxa janjamakiwa kuna yatiyawini'kapuniti.

¿Jumatakixa *Karen* imillana arsutapaxa askiti janicha? ¿Kunathsa?

Ayllumana yatxatañataki.

8 Awkima taykamaru, achachila awichamarusa jiskht'ma, kamsaña ayllumana sutipa munixa ukxata. Ukatha maya laphiru qillqt'awayasina yatiña utamana yatiqiri masinakamaru yatiyma.

Suma jakañataki kamachinakasa ch'ullqhinchapxañäni

Yatiña utana

Samart'awi pachana.

Maya qutu wawanakaxa piluta takisipkataynaxa, ukatha pilutapaxa phallawxataynawa. Jupanakaxa Jusichuruwa mayt'apxita sasa achikasipxataynaxa, Jusichuxa janiwa munkataynati. Mama yatichirixa ukhama uñjasina, wawanakana mayikipasiñaxa wali wakisiritapa yatiqapxañapatakixa, akiri yatiyawu ullaytaynaxa. Jumasa uka yatiyawu ullart'arakma.

ARUSA

Anata phaxsita 12 uru saraqkipana, 2019 marana

Munasiña chuymani mamana maya wajcha jaqiru khuyapayatapa

Puno.- Anata phaxsina tunka mayani uru saraqkipana arumaruxa, jaqinakaxa mama Kanticha phunchawina wali thuqt'asipkataynaxa, ukhamiñana Justina Mamani sutini mamaxa wali thayanpacha junt'üma aljasitaynaxa. Ukhamaruwa maya wajcha tataxa aljasiwiparu jakxataynaxa, uka jaqixa q'ara kayuki, ukhamaraki maya thantha kamisanikiwa jakxataynaxa. Justinaxa wajcha tataru uñkatasina, jupana kayuta awayt'asiña phullupa inakiwa churataynaxa. Ukhamaraki, wali thayana inaki k'atatiskipana junt'ümsa waxt'arakitaynawa.

Justina mamana jaqi masiparu yanapiri uñjasinxä, *periodista* tatanakaxa jiskht'añatakiwa jakxatapxataynaxa. Mama Justinaxa akhama sataynawa "Taqiniwa wajcha jaqina thayansa q'ala ch'uñjata uñjasipkixa, ukatha janiwa khitisa yäqkiti. Uka jaqixa, uñkatt'ataxa inakiwa k'atatisxixa, ukathwa nayaxa awayt'asiñapataki phulluja churawaythxa. Janiwa khitisa kunathsa uka jaqixa wajcharu tukpachaxa uka yatipksnati, inasa jani khitinsa tumpirinikchi, jani ukaxa jayratsa ukhamäskchi. Jaqi masisaruxa yanapt'asiñasapuniwa, jupaxa jiwajsama jaqiskarakiwa", sasawa llakita arst'awayataynaxa.

Mama Justinaxa janiwa jamuqayasiña munkataynati, jupaxa taqi jaqinakaru suma yanapt'asiri chuymanipxañapa iwxt'arakixa. Akhamwa arst'awayixa "Kunjamati aka phunchawina k'uchirt'asipxixa uka kikiparakiwa taqi chuymampi jaqi masiparu yanapt'apxañapaxa" sasa ■

Ullaña tukuyasina, yatichirixa wawanakaru akiri jiskht'awinakwa jiskht'ataynaxa. Jumaxa uka jiskht'awinakaru jaysarakma.

1 ¿Kunathsa mama Justinaxa wajcha jaqiru phullupa churataynaxa?

2 ¿Kunsa mama Justinana lurawipa yatichistuxa?

3 Akiri qillqata t'aqa ullma "Kunjamati aka phunchawina k'uchirt'asipxixa uka kikiparakiwa taqi chuymampi jaqi masiparu yanapt'apxañapaxa"

¿Kunatakisa qillqirixa *comillas* (" ") taypiru uka qillqata t'aqa qillqantpachaxa?

- a Maya jaqina arsutapa qhanstayañatakiwa.
- ch Qillqata t'aqana wali wakisiritapa qhanstayañatakiwa.
- chh Jani uñt'ata arunaka qhanancht'añatakiwa.

Jusichuxa samichaña yänakapa utaru armjasiwataynaxa, sixsutapa janiwa kunampi samichaña yatkataynati. Antuku yatiqiri masipaxa, Jusichuna mayt'ita sipana janiwa munkataynati. Mama yatichirixa, wawanakana jani mayikipasiña munapkipanxa, akiri qillqatwa ullayataynaxa. Jumasa uka qillqata ullart'arakma.

"Ullañataki suma qillqatanaka pankataki, nayriri qillqaña atipt'asiwi" wakiyawina atipsuri siwsawi.

Kupituna sarnaqawipa

Lambayeque uksana, *Kalipuy* sutini jark'aqata uraqinxaxa, *puya de Raimondi* sutini quqawa walja panqararakixaxa, ukatha mayüruxa *Kalipuy* uksaruxa maya jisk'a jukumariwa taykapampi puripxataynaxa. Jupanakaxa janiwa uka uraqi suma uñt'apkataynati, ukatha k'achata k'achata uka thaya uraqina jakaña yatinuqtapxataynawa. Markachirinakaxa jisk'a jukumarina jiwakipana, ukhamarusa walja suma t'awranipanxa Kupitu sasawa sutiyapxataynaxa.

Kupituxa mayüru, wali manq'ata awtjata, mansana puqutanaka thaqasiriwa maya muqu pataru sarataynaxa. Quqanaka taypina sarnaqkasaxa, llust'anukusina maya phujuruwa marintataynaxa. Kupituxa, wali llakita, phuju manqhata inamayawa mistuña yanapt'apxita sasa arnaqasisinkataynaxa, jisk'a jukumarixa walja pachawa phuju manqhankataynaxa.

Phuju jak'nama maya qamaqiwa jasakipaskataynaxa, jiwa arnaqasiri ist'asina janiwa khititapsa amuykataynati. Qamaqixa phuju uñantasina, maya jukumariruxa mistuñataki achikasiskiri uñjataynaxa, ukatha jupaxa janiwa yäqawaykataynati. Kupituxa qamaqina jani yanapitasa janiwa q'inaskataynati, jupaxa arnaqasiskakitaynawa, khitisa phuju jak'nama sarkasaxa yanapt'apunitaniwa sasa.

Niya jayp'thampiruxa maya khirkiñchuwa phuju jak'nama saraskataynaxa. Ukatha thaknama sarkasina, Kupituna arnaqasitapa ist'ataynaxa, phujuru jak'achasisina, jisk'a jukumariruxa phuju manqhana jalantata uñjataynaxa. Khirkiñchuxa ukhama uñjawasina k'atakiwa yaqha sallqa uywanakaru yanapt'awi mayitaynaxa. Sallqa uywanakaxa mayacht'asisina, Kupituruxa k'atakiwa phujuta waysupxataynaxa. Kupituxa yanapt'irinakaparu wali jallallt'iritaynaxa, ukhamaraki taykapampi jakisiñataki k'atakiwa utaparu t'ijutaynaxa. Kupituxa jani mayampi chijiru puriñatakixa, taykapata janiwa jalaqtxataynati.

Maya qhawqha phaxsitxa, sallqa uywanakaxa *Kalipuy* uksaru wasitata puya *de Raimondi* uka quqana panqaranakapa munart'iri sarxapxarakkitaynawa. P'isaqa, qamaqi, taruja, chupika p'iqini *gallinazo*, juk'ampi sallqa uywanakawa utjawinakapata jananaki aywtanipxataynaxa. Uka kikiparakiwa qamaqixa jananaki jasiritaynaxa, ukatha Kupitu marintiritaynaxa uka kikpa phujuruwa llust'antiritaynaxa.

Qamaqixa inamayawa yanapt'apxita sasa arnaqasiskataynaxa, janiwa khiti uywasa yäqkataynati. Kunattixa, qamaqixa taqinpachana sallqasirjama uñt'atataynawa, ukatha mä juk'arjamaxa phuju jak'nama Kupituwa taykapampi sarasipkataynaxa, jupanakaxa qamaqiru phuju manqhana khuyaña t'aqhisiskipana waysuwapxataynawa.

Qullu pataru purisinxä, qamaqixa taqpacha sallqa uywanakaru pampachawi mayt'asitaynaxa. Kunattixa, jupaxa jani yäqasiri, jani kunansa yanapasiri ukhamiritaynawa, ukathwa taqiniru jichhüruta uksaruxa suma chuymanixajawa sasa achikt'asiritaynaxa.

Kupituxa qamaqina, jani wali lurawinakapata, pampachawi mayt'asipanxa kusisitaynawa. Jupaxa yanapt'awi muniri uywanakaruxa yanapaskakitaynawa. Ukhamawa jisk'a jukumarixa *Kalipuy* uksana taqinpachana wali yäqata, wali munata ukhamäxataynaxa.

Ullaña tukuyasina, yatichirixa wawanakaru akiri jiskht'awinakwa jiskht'ataynaxa. Jumaxa uka jiskht'awinakaru jaysarakma.

4 ¿Kunathsa jaqinakaxa jisk'a jukumariru Kupitu sasa sutiypaxataynaxa?

5 ¿Jumatakixa askiti janicha Kupituna qamaqiru phujuta mistuña yanapatapaxa? Paya amuyumpi qhananchma.

6 Uriri sutichaña arunaka qawayaparu "Kupitu" jani ukasti "Qamaqi" sasa, wakt'awiparjama qillqatma.

■ Yanapt'asiri _____	■ Jupatakiki muniri _____
■ Jani yäqasiri _____	■ Khuyapayasiri _____
■ Taqinimpi munayasiri _____	■ Chuyma phisayasiri _____

7 ¿Kawkirinakasa Justina mamampina Kupitu jukumarimpina yanapt'awi luratanakapaxa? (Jaysañatakixa qillqatanaka wasitata ullaskasmawa).

8 Qillqañataki lurawinaka.

Yatiqirinakaxa qillqatanaka ullart'aña tukuyasinxaxa, ayllunakapana kuna yanapkipasiwinakasa utjixa ukanaxata maya yatiyawimuna qillqt'aña munapxataynaxa.

Jumaxa uka wawanakjama maya yatiyawimuna qillqt'arakma (qillqatamaxa tunka siqita jilänapawa). Uka yatiyawimuna kuna yanapt'asiwi lurawinakasa utjixa ukanaka uñt'ayañamaxa.

Yatiyawima qillqt'añataki wakicht'asma

- a. Wali amuyusina, qillqatamana p'iqiñchiri amuyupa qillqama (qhiparuxa uka amuyuxa mayjt'asphawa)

ch. Yatiyawimana phuqata qillqt'atãnapatakixa, akiri jiskht'awinakampi yanapt'asma.

Kunkachiri jiskht'awinaka	Jaysawinakapa phuqachma
¿Kunasa kamachataynaxa?	
¿Khitinakxatsa yatiasixa?	
¿Kawkjansa uka yatiyawu utjataynaxa?	
¿Kuna pachasa uka yatiyawixa utjawayataynaxa?	
¿Kunjamsa yatiyawina lurawinakapa phuqasiwataynaxa?	
¿Kunathsa uka lurawinaka utjawayataynaxa?	

Jichhaxa yatiyawima qillqma.

Sinilla taypiru qillqantata amuyunaka uñtasina qillqma (yatiyawimaxa tunka siqita jilãnapawa)

Pacha: _____

Yatiyawina p'iqiñchiri amuyupa: _____

Kawkina qillqt'atasa: _____

Yatiyawima yatichiramaru askiti janicha uka uñakipt'añapataki churma. Jupana iwxaparjama, yatiyawima maya laphiru qillqaqma. Ukiri qillqataruxa kuna sixsutampisa apkatarakismawa, yatiyawimana suma qhanãnapataki. ¡Yatiyawimaxa tukt'ayataxiwa!

